

Békés Enikő (1972) a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa. Kutatási területe a magyarországi és itáliai humanizmus, neolatin irodalom. Legutóbbi monográfiája: *Asztrológia, orvoslás és fizionómia Galeotto Marzio műveiben* (Balassi Kiadó, 2014).

Legutóbbi írása az *Ókorban*: *Mátyás, a rex facetus. A szellemes uralkodó ábrázolása Galeotto Marzio művében* (2008/4).

Antik idézetek szerepe a humanista olvasási és szövegalkotói gyakorlatban

Békés Enikő

Kutatásaim során gyakran szembesülök azzal a kérdéssel, hogyan lehet a humanizmus és a neolatin irodalom fogalmait szemléletesen körülírni. Írásomban többek között ezt járja körül egy konkrét probléma – nevezetesen az antik irodalmi idézetek funkciója a humanista tudományos prózában – bemutatásán keresztül. Előljáróban tisztázni szeretném, hogy elsősorban nem a neolatin irodalomban meghatározó szerepet betöltő *imitatio*, *aemulatio*, illetve intertextualitás fogalmaira összpontosítok, hanem egy adott szövegen, Galeotto Marzio *De doctrina promiscua* (1490) című művén keresztül a humanista forráskezelés egy sajátos példáját fogom bemutatni.¹

Tanulmányomban először röviden ismertetem Galeotto Marzio életrajzát és életművét, majd néhány Galeotto-szöveg helyen keresztül bemutatom, hogyan illeszkednek a *De doctrina promiscua* gondolatmenetébe az antik auktoroktól származó idézetek, végezetül pedig arra keresem a választ, hogy milyen módon válogathatta össze a szerző az idézeteket, hogyan működhetett ez az idézési technika a humanisták olvasási és szövegkomponálási gyakorlatában.

Galeotto Marzio az umbriai Narniban született 1424 körül, nemesi családba.² 1445-től kezdődően Guarino Guarini ferrarai, humanista iskolájában tanult, ahol jó barátság alakult ki közte és Janus Pannonius között. A ferrarai diákevek után a Padovához közeli Montagnanában telepedett le, ahol házat, majd később földeket vásárolt, ezzel is biztosítva magának az anyagi stabilitást. Egyetemi tanulmányait Padovában végezte, itt az orvosi fakultásra járt és szerzett diplomát *in artibus et in medicina* (szabad művészetekből és orvoslásból). A Guarino humanista iskolájában szerzett antik irodalmi szövegismeret és az egyetemen elsajátított arisztotelianus természetfilozófia, illetve a részben antik görög-római gyökerű, de nagymértékben arab kommentárokra és szövegekre is alapuló orvostudomány egész életművében megtermékenyítően hatott egymásra.³ Magyarországra 1461-ben érkezett először, Janus Pannonius invitálására, ahol először a Vitéz János esztergomi érsek által támogatott tudóstársaság tagja lett, majd az uralkodó Hunyadi Mátyás is pártfogásába vette. Később több ízben visszatért még a budai udvarba. Galeotto Vitéz Jánosnak dedikálta *De homine* című művét, amelyben az emberi test külső részeinek és belső szerveinek bemutatása során, rá jellemző módon, gyakran tesz nyelvészeti, asztrológiai, fizionómiai kitérőket.⁴ Eközben, az 1460-as években a bolognai egyetemen tartott poétika, retorika és a *studia humanitatis* tárgykörében órákat. Karrierjében azonban komoly törést okozott *De incognitis vulgo*⁵ című traktátusa, az ebben megfogalmazott, majd eretneknek nyilvánított tanok miatt ugyanis 1477-ben a velencei inkvizíció börtönbe vetette, ahonnan fél év után, feltehetően többek között Mátyás király közbenjárásának köszönhetően szabadulhatott ki.

A műnek egy átdolgozott változatát a magyar uralkodónak dedikálta, 1485-ben pedig törvénytelen fiának, Corvin Jánosnak ajánlotta a *De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis regis Mathiae (Mátyás király kiváló, bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről)* című anekdotikus királytükkrét.⁶ Jóllehet maga a szerző is megemlíti, hogy a magyar király igen kedvelte őt szípkázó humora és enciklopédikus tudása miatt

1. kép. Galeotto Marzio da Narni (kb. 1424 – kb. 1494) éremportréja, 15. század második fele. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, Éremtár „C” gyűjtemény, Inv. I.1933.4.

egyaránt, ugyanakkor Galeotto merész nézetei, konfrontatív alkata, továbbá a budai szellemi élet alakulása (utalok itt többek között arra, hogy Galeotto barátai, Janus Pannonius és Vitéz János 1472-ben meghaltak a király elleni összeesküvés leleplezése következményeként), valamint az ország politikai helyzete sem kedvezett Galeotto magyarországi kapcsolatainak és további maradásának. Így következő opusát, a *De doctrina promiscuá*⁷ (*Mindenféle tudományokról*) már Lorenzo de' Medicinek, reménybeli patrónusának dedikálta 1490-ben, bizonyára valamilyen egyetemi állást vagy egyéb juttatást várva cserébe.

A *De doctrina promiscua* 39 fejezete elsősorban az asztrológiai orvoslás tárgykörébe sorolható témákat tárgyalja, s ennek jegyében kerülnek szóba csillagászati, gyógyszerészeti, fiziológiai kérdések, de értekeznek a mérgekről, különféle gyógynövényekről és a talizmánmágiáról is. A traktátus nagyrészt az aristotelési természetfilozófián, galénosi fiziológián, illetve mindezek arab és padovai recepcióján alapul, amit elsősorban a perzsa Avicenna és a 13. századi Pietro d'Abano orvos-filozófus-asztrológus professzor munkásságához szokás kötni.⁸ A traktátus fontos helyet foglal el az asztrológiáról folytatott középkori és kora újkori viták kontextusában is, minthogy a szerző azon hagyományhoz csatlakozik, amely szerint az asztrológiának nélkülözhetetlen szerepe van a gyógyításban, valamint a betegség kimenetelének megállapításában. Galeotto több helyen is kifejti, hogy az asztrológia ismerete nélkül csak a sarlatán elnevezés illeti meg az orvost, így bővítve ki Galénos tételét, aki szerint a jó orvos filozófus is egyben. Éppen ezért – modern terminussal élve – a csillagászat körébe tartozó tudás is elsősorban azért szükséges az orvos számára, mert a gyógyításhoz ismernie kell a bolygók mozgásait; a szférák számát és elnevezésüket; a csillagképek különböző csoportosításait; valamint a bolygók egymáshoz viszonyított elhelyezkedéséből következő, kedvező vagy kedvezőtlen hatásokat. Kifejti továbbá a bolygók és a testnedvek, valamint a bolygók és a fémek párosításait, illetve, hogy mely betegségek és testrészek tartoznak az egyes bolygók alá.

A következőkben arra hozok néhány példát, hogy milyen szerepet töltenek be Galeotto argumentációjában a klasszi-

kusoktól kölcsönzött idézetek. Az első a mítoszmagyarázatok hagyományához kapcsolódik, ami egyébként Guarino iskolájában is a rétorikai előgyakorlatok közé tartozott.⁹ Galeotto, követve a mitográfia, valamint néha már a paradoxográfia hagyományát, gyakran tulajdonít általa tudományosnak tartott orvosi vagy asztrológiai, vagyis racionalizáló értelmet az antik mítoszoknak. Ilyenkor, mint látni fogjuk, egyúttal a mítoszokat feldolgozó antik szerzők idézett szöveghelyeit is kommentálja. Így a neolatin költészetre jellemző allúziós technika segítségével létrehozott intertextualitás helyett Galeottonál szó szerinti

idézetek szerepelnek, legtöbb esetben a forrás megjelölésével együtt, amelyek mintegy humanista pecsétként lépnek dialógusba a *De doctrina* kontextusával, hitelesítő lenyomatként az orvosi, asztrológiai fejtegetéseken. Az első példa kontextusát az határozza meg, hogy a mű első fejezetében a szerző a tulajdonnevek égi eredete mellett érvel: szerinte égi inspiráció hatására nevezük el gyermekeinket, s nevünkben benne foglaltatik egész sorsunk. Példaként híres emberek neveinek etimológiáját hozza, miként Galénosét, akinek neve a görög γαληνός, 'nyugodt' jelentésű szóból ered, ami azért illik hozzá, mert az orvosok fejedelmeként nyugalmat hozott el gyógyításával az emberiség számára.

De nominibus propriis hominum ab astris impositis.

Melampus vates ille et medicus, nigra planta¹⁰ aut pes siderali influenza dictus, quoniam filias Proeti atra bile percitas ita insanientes, ut se vaccas putarent, de quibus poeta: 'Proetides implerunt falsis mugitibus agros',¹¹ hellebori nigri planta sanaturus erat, et ita testimonio Plinii fecit. Sed nemo admiretur huiusmodi insaniam rationem plerumque turbare, nam melancholiae vis tanta est, ut saepe acciderit, testimonio Galeni et Avicennae, homines hac atra bile percitos putasse se esse vasa fictilia, et ideo hominum tactum reformidarunt, et quidam cum hoc eodem incommodo agitati, se esse aves arbitrantur, ita ut non se moveant, nisi motis brachiis ad alarum similitudinem volare credant, insaniarum enim numerus est pene infinitus dicente Avicenna, et Satyrico non tacente: 'Non unus mentes agitat furor'.¹²

Az emberek tulajdonneveinek égi eredetéről.

Melampus, a jós és orvos a csillagok hatására a „fekete lábú” nevet kapta, mivel Proetus lányait, akik a fekete epétől felizgatva úgy megőrültek, hogy magukat tehéneknek képzeltek – akikről így szól a költő: „Proetus lányai hamis bögésekkel töltötték meg a mezőket” –, a fekete hunyorral meggyógyította, amiről Plinius is beszámol. De senki se csodálkozzon azon, hogy az ilyen esztelen állapot gyakran megzavarja az elmét, ugyanis a melankólia ereje olyan nagy, hogy gyakran megesett, amint erről Galénos és Avicenna

is tanúskodnak, hogy az emberek a fekete epétől ösztökélve magukat agyagedényeknek képzeltek, s éppen ezért rettegtek az emberi érintéstől, egyesek pedig ugyanettől a bajtól hajtva magukat madárnak tartották, ezért csak úgy tudtak mozogni, hogy karjaikkal a szárnycsapásokhoz hasonlóan repülni akartak, az örületnek ugyanis szinte végtelen a száma, amint azt Avicenna állítja, és a satíráíró sem hallgatja el: „Nem egyféle örvény bolygatja meg az elméket.”

Marzio 1548, cap. I. 13

A szerző ebben a részben Melampus nevének jelentését magyarázza (ti. 'fekete lábú'), aki Proetus melankóliától tébolyodott lányait meggyógyította. Az etimológiai fejtegetést orvosi ismeretterjesztéssel szövi át, hivatkozva szokás szerint olyan, a témában jártas tekintélyekre, mint id. Plinius, Galénos és Avicenna. A melankóliát a fekete epe túltengése okozza, amit Melampus a fekete hunyor segítségével orvosolt. Ebbe a kontextusba sző bele egy idézetet Vergilius VI. eklogájából, ami a Proetides örült állapotát illusztrálja, illetve Iuvenalistól, aki hivatkozott satírájában azokról a hibákról és rossz mintákról ír, amelyekkel egy szülő saját gyermekének tud ártani. Galeotto Melampus nevének etimológiája kapcsán Proetus lányainak mítoszára igyekszik orvosi magyarázatot adni, a szöveg jellegzetes vonása azonban éppen az, hogy az orvosi tekintélyekkel egyenértékű funkciót töltenek be az ókori szerzőktől származó irodalmi idézetek.

De humoribus corporis nostri similibus elementis et planetis et de insania et gallis leones terrentibus.

Unde si strictus ensis bilioso ostenditur, accendit eum audentio-remque reddit, sanguineum quoque in furorem concitat, nam exclusis vaporibus propter levitatem terror nullus adest, sed idem ensis strictus, ubi paucitas spirituum est et calor is aegestas nigris vaporibus adauctus, terribilis visis animi apparet. Et hinc nascitur, quod signa in proeliis diversos inducunt effectus, nam aliquibus cornua ardorem pugnandi, Vergilius: 'Aere ciere uiros Martemque accendere cantu',¹³ aliis vero tantum timoris incutiunt, ut statim ventrem purgare exoptent, Iuvenalis: 'Solvunt tibi cornua ventrem'.¹⁴

Az elemekhez és a bolygókhoz hasonlatos testnedveinkről, az örületről és az oroslánokat megijesztő kakasokról.

Tehát, ha a kivont kardot egy epekórosnak mutatják meg, feltüzeli őt és bátrabbá teszi, továbbá a szangvinikust is felbőszíti, a hő eltávozása miatti könnyedség következtében ugyanis nem éreznek félelmet, de ugyanez a kivont kard, abban az esetben, amikor a kevés hő fekete gőzökkel társul, ijesztő látványként hat. És ebből következik, hogy a harci jel különböző hatást vált ki, ugyanis egyesekben a kürtészó a küzdés szenvedélyét – Vergilius: „kürttel buzdítani a férfiakat és harcra szólítani” –, másokban viszont a rettegést váltja ki, olyannyira, hogy nyomban gyomrukön akarnak könnyíteni; Iuvenalis: „megoldják hasad a harsonák”.

Marzio 1548, cap. XIII. 114–115

Galeotto ebben a fejezetben arról értekezik, hogy a testnedvek aránya hogyan befolyásolja az emberi viselkedést és jellemet. Ezt többek között a kivont kard látványának és a harci kürt hangjának példájával szemlélteti, ezek a különböző habitussal rendelkező egyéneknél más-más hatást váltanak ki. Ez esetben

ismét éppen egy vergiliusi és Iuvenalistól származó idézettel gazdagítja gondolatmenetét. Az auktoroktól származó szöveghelyek eredeti kontextusukból kiragadva szerepelnek Galeotónál, Vergilius idézett sora akkor hangzik ugyanis el, amikor Aeneas kürtösét, Misenust holtan találják a tengerparton, a Iuvenalis-idézet pedig ugyanabból a nevelésről szóló, XIV. satírából származik, mint az előző részletben szereplő citátum.

De mulieribus in uiros conuersis et maris an feminae in coitu sit maior uoluptas.

Nihil enim tam monstruosum apparet, quam sexus mutatio, quamobrem ea, quae de Iphide tradita sunt, mentibus hominum fixum est fabulose narrari, ut 'potiturque sua puer Iphis Ianthe',¹⁵ ut Ovidius scribit, et ut hoc uerum fuisse ostendamus, quaedam prius in medium proponuntur. Poetarum et in religione quoque mos est uti modis dicendi metaphoris et allegoricis, ita tamen, ut a veritate non discedant, teste Lactantio, unde Ovidius tertio Metamorphoseos: 'forte Iovem memorant, diffusum nectare, curas seposuisse graves vacuaque agitasse remissos cum Iunone iocos et »maior vestra profecto est, quam quae contingit maribus« dixisse »voluptas«'.¹⁶ Ex quibus verbis moti ad ea, quae indicare intendimus, sermonem dirigemus. Intendimus autem ostendere et sexus mutationem esse facilem, et in coitu mulierum voluptatem longe maiorem esse, quam virorum. Iupiter enim et Iuno huius rei iudicem fecerunt Tiresiam, qui utrumque sexum expertus facile diiudicaret, nos vero ad huius rei probationem Avicennam et Nicolaum Peripateticum viros excellentissimos attestabimur, nam quae oculis vidimus inter anatomicos, cum eorum sententiis concordant.

A férfivá változott nőkről és arról, hogy a közösülés során vajon a férfiak vagy a nők részesülnek-e nagyobb gyönyörben. Semmi sem tűnik annyira természetellenesnek, mint a biológiai nemek átváltozása, ezért Iphis történetét meszeszerűnek tartják az emberek, ahogyan „Iphis fiúvá változva megszerezte Ianthéját”, miként Ovidius írja, és mielőtt megbizonyítjuk, hogy ez igaz volt, még bizonyos dolgokat közbe kell vetnünk. A költészetben és a vallásos szövegekben is szokás metaforákat és allegóriákat alkalmazni, úgy, hogy azért a valóságtól ne térjenek teljesen el, miként Lactantius is tanúsítja, és ahogyan például Ovidius az Átváltozások harmadik könyvében: „Iuppiterről tartja az emlékezet, hogy miután nektárral elűzte és félretette súlyos gondjait, éppen ráért, s így Iunóval tréfásan enyelegni kezdett: »bizonyára nagyobb a Ti gyönyörötök, mint amekkora a férfiakat megilleti« – mondta.” Ezekről a szavaktól ösztönözve arra irányítjuk mondanivalónkat, amit kifejtteni szeretnénk. Azt akarjuk ugyanis bebizonyítani, hogy a nemek átváltozása egyszerű, és hogy a közösülés során a nők messze nagyobb gyönyörben részesülnek, mint a férfiak. Iuppiter és Iuno ugyanis Tiresiaszt tették meg ennek a kérdésnek a bírójává, aki ezt, miután mindkét nemet megtapasztalta, könnyen eldöntötte, mi pedig ennek az ügynek a bizonyítására Avicennát és Nicolaus Peripateticust, igen kiváló férfiakat hozzuk tanúbizonyossággul, ugyanis az, amit az anatómusoknál saját szemünkkel láttunk, egyezik az ő véleményükkel.

Marzio 1548, cap. XVIII. 159–160

2. kép. Matteo de' Pasti: Guarino da Verona (1374 – 1460) éremportréja, 1446 körül. Washington DC, National Gallery of Art, Samuel H. Kress Collection, 1957.14.647.a (forrás: nga.gov)

A XVIII. és XIX.¹⁷ fejezetekben Galeotto a szexualitás történetével foglalkozik. Célja annak bebizonyítása, hogy a sokak által természetellenesnek tartott, nemek közötti átalakulás jelensége a valóságban is lehetséges. Ismét egy mítoszt, ez esetben Iphis történetét hozza fel példaként, idézve az ovidiusi *Átváltozásokból*. Szerinte Iphis mítosza valójában a biológiai nemek közötti váltásról szól, Iphis ugyanis lánynak született, de anyja fiúnak nevelte, elrejtve igazi nemét férje elől. Iphis végül egy másik nőbe, Ianthéba lett szerelmes, ezért Isis átváltoztatta őt férfivá az esküvő előtt. Galeotto a mítosz orvosi valóság alapjának fejtegetése előtt utal arra, hogy jöllehet a költők gyakran használnak metaforákat és allegóriákat, mégsem távolodnak el teljesen a valóságtól, de erről rögtön eszébe jut egy másik hasonló ovidiusi történet, nevezetesen Tiresiasé (gr. Teiresias), amely át is vezet következő témájához, a szexuális gyönyör kérdéséhez. Majd ezek után tér át a tárgyalt jelenségek orvosi magyarázatára. Galeotto azt állítja, hogy a valóságban igenis lehetséges a nemek közötti átváltozás, illetve – válaszul a fejezet címében feltett kérdésre – a nők részesülnek nagyobb gyönyörben a szexuális együttlét során. Ezen állítását bizonyítja Tiresias története, aki ezt épp férfiből nővé történő átváltozásának köszönhetően tapasztalhatta meg. A következőkben Galeotto Avicennára és saját anatómiai tanulmányaira hivatkozva részletesen leírja a férfi és a női nemi szervek felépítését, melyek egymáshoz való viszonya – a kor felfogása szerint – igazolta a nemek közötti metamorfózis lehetőségét. (Itt a Galénos által kidolgozott ún. izomorfizmus elméletére utalok.)¹⁸

A fejezet címében jelzett másik téma a szexuális gyönyör fiziológiai magyarázatát készíti elő. A szexualitás orvosi irodalmában a gyönyör szerepének, természetének és mértékének elemzése is fontos helyet foglalt el, a kérdéssel több középkori szerző is foglalkozott, akik többnyire a nemzéssel összefüggő problémaként közelítették meg a gyönyör kérdését,

de a szexuális étvágy témája alkalmat adott a nőkre jellemző, részben a testnedvekkel magyarázható gyarlóságok taglalására is. A szintén a Teiresias-történetből ismert, hagyományosan a nőknek tulajdonított nagyobb gyönyörre többféle magyarázat is létezett. A szexuális gyönyört és annak orvosi vonatkozásait még a 16–17. században is több orvosi traktátus tárgyalta, ezeknek a címe gyakran szinte szóról szóra megegyezik Galeotto kérdés formájában feltett fejezetcímével.¹⁹

Minthogy a *De doctrina promiscua* tudományos fejezeteiben gyakran találkozhatunk Vergilius-idézetekkel, érdemes megvizsgálni, hogy ezek a szöveghelyek milyen értelmezést nyertek Servius kommentárjában, ami a vergiliusi művek recepcióját Galeotto korában is meghatározta.²⁰

De mixtura aut compositione medicinarum, ubi exploditur ridicula Plinii sententia.

Sed mentio scamoneae, nam in tertiana datur, cum calida sit, admonet, ut videamus, si calida aliquando refrigerant, et si frigida exurunt, nam testimonia non deerunt. Vergilius namque in Bucolico: 'Thestylis et rapido fessis messoribus aestu allia serpyllumque herbas contundit olentes'.²¹ Cum haec omnia calida sint, et idem poeta in Georgicon libro: 'penetrabile frigus adurat'.²² Et Lucanus: 'Urebant montana nives'.²³

Az orvosságok keverékeiről és összetételéről, ahol elutasítjuk Plinius neveltséges véleményét.

De a szulák említése, amit a háromnapos lázra adnak, mivel forró természetű, arra int, hogy figyeljünk, hogy a forró dolgok néha lehűtenek és a hidegek pedig perzselnek, hiszen vannak rá példák. Vergilius ugyanis az Eklogákban így fogalmaz: „Thestylis a nagy forróságtól elfáradt aratóknak fokhagymát és kakukkfűvet, illatos fűszernövényeket tört össze”, mivel ezek mind meleg tulajdonságúak, s ugyanez a költő a Georgiconban: „átható fagy perzselje”. És Lucanus: „Perzseltek a hegyen a havak.”

Marzio 1548, cap. III. 41–42

A szerző ebben a fejezetben a különböző orvosságok összetevőiről és azok tulajdonságairól értekezik. A szíriai szulák kapcsán jegyzi meg, hogy néha éppen a forró természetű növények képesek a lázcsillapításra, vagy éppen a hideg minőséggel rendelkezők hevítenek. Erre a jelenségre pedig két Vergilius- és egy Lucanus-helyet hoz fel példának. Az első vergiliusi idézet a szerelmi témájú második eklogából származik, amelyben Thestylis éppen a Galeotto által is emlegetett szulákat és fokhagymát, vagyis két forró jegyű növényt kever össze a hőségtől kitikkadt aratóknak. A jelenséget Servius is a *simile*-elvel magyarázza, ami tulajdonképpen a ma elterjedt homeopátiás gyógyítás alapja is:

Alia serpyllumque herbas calidas, quae aestum repellunt: nam, ut etiam Plinius dicit in Naturali Historia: 'omnis medicina aut a contrario aut a simili quaeritur', unde etiam calor potest aut frigore aut alio calore depelli. Hinc est, quod in ultima ecloga, cum amator remedium quaerat ardori, dicit se iturum aut ad Scythiam aut ad Aethiopiam, ut 'Aethiopum versemus oves sub sidere cancri'.²⁴ Sane serpyllus herba est,

quam Graeci herpyllon dicunt: in multis enim nominibus, quae in Graeco aspirationem habent, nos pro aspiratione 's' ponimus: inde est pro herpyllo 'serpyllum'...

Fokhagymát és kakukkfüvet, forró növényeket, amelyek elűzik a hőséget, amint Plinius is elbeszéli a Naturalis Historiában: „minden orvosság vagy az ellenkező, vagy a hasonló (ti. tulajdonságú összetevőből) vétetik”, ezért a hőséget el lehet űzni hideggel vagy másik meleggel is. Ezért van, hogy az utolsó eklogában, amikor a szerelmes gyógyírt keres szenvedélyére, azt mondja, hogy vagy Szkítiába, vagy Etiópiába fog elmenni, hogy „terelhetném az etiópok nyáját a Rák csillagkép alatt”. Bizonyára a kakukkfű az a növény, amit a görögök herpyllonnak mondanak: sok név esetében ugyanis, amelyeknek hehezete van, mi a 'h' hang helyett 's'-t használunk, innen van a herpyllon helyett serpyllum...

Olyan esetre is hozhatunk példát, ahol Galeotto Vergiliusszal párhuzamosan magát az adott helyre vonatkozó Servius-magyarázatot is idézi:

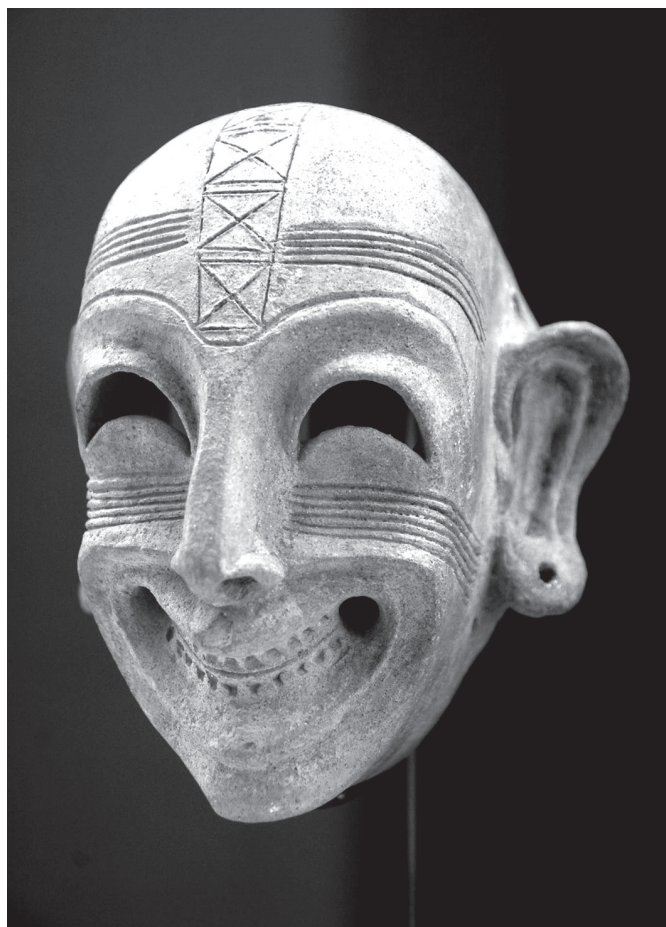
De cicuta herba, ubi mors Socratis est. De hyoscyamo et de herba Sardonio et risu Sardónico.

Graecitas namque docuisset et natura in linguam Punicam traducta declarassent risum Sardonicum, ex quo percepisset herbam illam, quam Sardoniam vocamus. Vergilius: 'Ergo ego Sardoniis videar tibi amarior herbis'.²⁵ Quam quidam apium risus, quidam vero apiastrum dixere, de qua sic Servius: 'In Sardinia nascitur quaedam herba, ut Sallustius²⁶ dicit, quae Sardoia dicitur, apiastri similis, quae ora hominum tristi dolore contrahit, et quasi ridentes interim' hic est, o Avicenna, tensio labii et tetanus, et hinc est risus Sardonicus in Graecorum proverbio, ut Cicero testatur in Familiaribus,²⁷ et Statius de Tydeo ait: 'et formidabile ridens'.²⁸ Nam sicut mors ex Sardoia herba non sine risu contingit, ita irati hominis risus ad inferendam necem parati hac similitudine Sardonicus dicitur.

A vízi bürökről és Szókratész haláláról. A beléndfüről, a szardíniai füről és a szardonikus mosolyról.

Ugyanis a görögök is megtaníthatták volna (ti. Avicennának), és a pun nyelvre is le lehetett volna fordítani a szardonikus mosolyt, amiből megértette volna, hogy arról a növényről van szó, amit szardíniainak hívunk. Vergilius: „S én számodra legyek keserűbb sardus kutyatejnél.”²⁹ Ezt egyesek a zellerrel, mások pedig a citromfűvel hozzák összefüggésbe, amiről Servius így beszél: „Szardínián terem egy bizonyos növény, ahogy Sallustius mondja, amit szardíniainak mondanak, hasonló a citromfűhöz, ami az emberek száját a keserű fájdalomtól összerántja, és mintha nevetnének, úgy halnak meg.” Ez, ó, Avicenna, az ajkak megfeszülése és a tetanusz, és innen származik a szardonikus mosoly a görög közmondásban, ahogy Cicero tanúsítja a Familiaresben, s Statius is mondja Tydeusról: „s rémisztően mosolyogva”. Hiszen miként az emberek a szardíniai fűtől mosolyogva halnak meg, úgy a gyilkosság elkövetésére készülő, feldühödött emberek mosolyát is ehhez hasonlóan szardonikusnak mondják.

Marzio 1548, cap. X. 93–94

3. kép. Szardonikus mosolyt ábrázoló karthágói maszk, Kr. e. 6. század. Tunisz, Bardo Múzeum (forrás: bardomuseum.tn)

Ebben a szövegrészletben ismét egy növényről asszociál Galeotto a vergiliusi szövegtörzshöz. A *De doctrinā*-ban a mérgező „herba Sardoniaról” (szardíniai fű) olvashatunk, amely a hetedik, a költői *certamen* témáját feldolgozó eklogában a hasonlat szerepét tölti be: „S én számodra legyek keserűbb sardus kutyatejnél”, mondja Thyrsis csipkelődve versenytársának, Corydonnak. A mérgező növény hatását, azaz a görögös mosolyhoz hasonló grimasszal járó halált már Serviusól idézve fejti ki Galeotto, majd Cicerót és Statiuszt hívja segítségül a *risus Sardonicus* (szardonikus mosoly) átvitt értelmű jelentésének ismertetéséhez.³⁰ Ebből a pár soros idézetből is érzékelhetjük, hogyan bomlanak ki a szerző tárgyi tudásának és szövegismeretének rétegei. A humanistákra jellemző etimológizálástól jut el egy adott téma teljes körű, enciklopédikus jellegű feldolgozásáig és ismertetéséig. Ennek szerves részét képezik az irodalmi szövegek és az általuk átörökített ismeretanyag. Galeotto módszerének ugyanakkor éppen az a sajátossága, ami jelen ismereteim szerint viszonylag ritkának számít a korabeli orvosi, asztrológiai és tudományos művek sorában, hogy szinte egyenrangúként kezeli az ókori, „irodalmi” műveket és a mai szóval élve „szakirodalmi” forrásokat.

Tanulmányom utolsó részében azt próbálom meg bemutatni, hogy mit tudhatunk arról, hogy hogyan olvasták, mire használták általában a humanisták, köztük is Galeotto az antik auktórokat. Minthogy ők már nem anyanyelvüként tanulták a latint, az ókori irodalom korpusza elsősorban a nyelv helyes elsajátí-

tásához szolgált alapul számukra is. Ezen felül a szövegek által közvetített történelmi, mitológiai, egyéb kultúrtörténeti, továbbá mai terminussal élve természettudományos ismereteket tananyagként rendszerezték, minthogy ezen szövegek kritikusi interpretációja csak fokozatosan alakult ki. A *De doctrinában* is találkozhatunk olyan helyekkel, ahol a szerző nem ért egyet például id. Pliniusszal, de sokkal inkább volt jellemző az auktorokra tekintélyként hivatkozni. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az emberiségről és a világról alkotott tudás ekkor elsősorban még a könyvekben rejtett, s a kanonikus szövegek autoritása még az új világ és a tudományos felfedezések korában, s az empirikus alapú tudományosság kezdetén is sokáig töretlen maradt, de legalábbis a műveltség részének számított.³¹ Az antik tudományos szövegek töretlen utóélete és kiadástörténete még hosszú ideig meghatározta a tudományos gondolkodást. A rájuk történő hivatkozás nem jelentett feltétlenül kritikátlan átvételt, az egyes művek újralfelfedezése, kommentálása, vagy a görög és az arab szövegek esetében éppen újr fordítása magával hozta a benne foglalt tartalom fokozatos felülvizsgálatát. Éppen ez a filológiai, szövegközpontú megközelítés is hozzájárult az adott tudományterület fellendüléséhez és fejlődéséhez. Csak néhány adat a tudományos szövegek recepciójához: Galénos műveit a 16. század végéig hatszázhatvanszor adták ki, id. Plinius *Naturalis Historiáját* 1550-ig mintegy negyvenhatszor, hasonlóan ehhez Eukleidés *Elementáját*.³²

A 15. századból több olyan humanista pedagógiai traktátus maradt ránk, amelyek nemcsak a humanista ideák és a neveléstörténet, hanem az olvasástörténet és a humanista szövegkomponálási gyakorlat, kompilációs technika szempontjából is relevánsak. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy Galeotto mesterének, Guarino da Veronának a tanítási elveit és *contuberniumának*, azaz bentlakásos magániskolájának tanrendjét fia, Battista Guarino megörökítette a *De modo et ordine docendi ac studendi (A tanítás és a tanulás módjáról és rendjéről)* című könyvében (1459).³³

A guarinói rendszernek három fokozata volt, az elemi szinten a latin olvasás és helyes kiejtés szabályait sajátították el, elsősorban a *Donatus minor* használatával. Ezt követte a második szint, aminek alapja a nyelvtan oktatása volt, ehhez a Guarino által összeállított *Regulae*t vették alapul. A *Regulae*ban a nyelvtani szabályok is már gyakran egy-egy memoriternek szánt, klasszikustól vett idézettel vannak illusztrálva, tehát már a nyelvtanulás közben találkoztak az eredeti szövegekkel. Az idézetet az *unde versus* (vagyis: „lásd erre példaként ezt a verset”) formula vezette be, ez az átkötés gyakran előfordul Galeottónál is. Ezen a szinten belül került sor a történeti, mitológiai ismeretek elsajátítására, amihez Guarino szintén auktorokat rendelt, és azt is megadta, hogy milyen sorrendben kell őket olvasni. A sort természetesen Vergilius nyitja, akinek az életműve közismerten a neolatin költők imitációjának és énekművészetének egyik fő viszonyítási pontja volt.³⁴ Vergiliust pedig Servius kommentárjával együtt olvasták, de Guarino is értelmezte az egyes szerzőket, a szöveghez soronként vagy akár szavanként fűzött magyarázatok szerves részei voltak az ún. *accessus ad auctores*nek. (Sőt Guarino monográfusa, Sabbadini úgy értelmezi Guarino egyik levelét, hogy Servius alapján egy Vergilius-szótárt is összeállított, de ez sajnos nem maradt fent.)³⁵ A mítoszokhoz alapolvasmánynak tekintették még Ovidiust, a történelemhez pedig Valerius Maximust. Rajtuk kívül

ajánlott olvasmány volt még id. Plinius, Gellius *Attikai éjszakai* és Macrobius *Saturnaliája*, az általuk közvetített miscellanea típusú enciklopédikus ismeretanyag miatt. (Amihez tkp. Galeotto traktátusa is hasonlítható, már csak a címben jelzett sokféleség okán is.) A harmadik szint a retorikai képzés volt, itt Quintilianus és Cicero voltak a fő kötelező olvasmányok, ami már tulajdonképpen későbbi tanulmányaikra, pályájukra készítette fel őket. Fontos megjegyezni, hogy Lucanust, akit Galeotto is több ízben idéz, Guarino Quintilianus után olvastatta, mert a *Pharsalia*³⁶ nyelvi megformálását és kompozícióját Quintilianus nyomán mintegy retorikai mintaszövegnek tekintette, amint fia Battista írja: „Quintilianus szerint Lucanust inkább a retoroknak, mint a költőknek kell utánozniuk, s aki őt olvassa, tanult embernek fog számítani...”³⁷ Szintén Lucanus jó példa arra is, hogy az antik költészetet az asztrológiai, asztronómiai ismeretek miatt is elemezték. Guarino iskolájában erre a területre is nagy hangsúlyt fektettek, csakúgy, mint a tanulmányok végén sorra kerülő görög nyelv és filozófia oktatására is.

Battista Guarino nevelésméleti könyvéből azonban nemcsak az derül ki, hogy mely szerzőket olvasták a diákok, hanem az is, hogy hogyan rendszerezték a lexikai és tárgyi ismereteket. Kétségtelenül hatalmas szövegismeretük volt, fejből is tudtak idézni rengeteget, hiszen a memoriterek bemagolása is az iskolai gyakorlat része volt, főleg a metrumok begyakorlása miatt. Nem tartom ugyanakkor valószínűnek, hogy például Galeotto csak a memóriájára támaszkodott, amikor a *De doctrinában* minden oldalon több szerzőtől idéz, és egyébként nem csak ókoriaktól, hanem többek között egyházatyáktól, Aquinói Szent Tamástól, Avicennától, Averroestól, a Bibliából és néha kortársaktól is. De hogyan működhetett ez a típusú szövegalkotás, hogy bármiről, legyen az egy növénynev, csillagkép, betegség, eszébe jutott akár több szöveghely is egyszerre? Az antik szövegekben történő elmélyedéshez, s az enciklopédikus tudás rendszerezéséhez hozzátartozott az egyes témakörök szerinti kivonatok kijegyzetelése, az ún. excerpálás. Vagyis az egyes témákhoz kapcsolódó, különböző helyről származó idézeteket, szövegrészeket egyéni használatra készített, *loci communes*-gyűjteményekbe rendezték.³⁸ Battista Guarino hosszan részletezi a módszer hasznát, ami egyrészt művelteté tesz, másrészt pedig hozzájárul ahhoz, hogy a megfelelő *locus*ok akár csak egy beszélgetés során vagy egy beszéd írása közben felidézhetőek legyenek.³⁹ Guarino felidézi id. Plinius példáját, aki a kompilációs folyamat részének tekinthető *ars excerpandi* egyik legtöbbet hivatkozott antik előképe volt.⁴⁰ (Mondhatnánk, hogy a „copy-paste” elődje.) Az ifjabb Plinius idézi fel egyik levelében, hogy nagybátyja szerint „nincs az a rossz könyv, aminek ne volna néhány tanulságos részlete”. Ebből a levélből derül ki az is, hogy a *Naturalis Historiát* ő is ezzel a munkamódszerrel komponálta meg, s hogy a mintegy 160 tekerescnyi, személyes használatra összegyűjtött kommentárjaiért, vagyis jegyzeteiért 400 ezer sestertius ajánlott valaki, olyan értékesnek számítottak.⁴¹ Aulus Gellius is azt állította, hogy hasonló módszerrel állította össze az *Attikai éjszakákat*.

Jelen írás keretei között nem térhetek ki részletesebben a közhely- és idézetgyűjtemények hosszú hagyományának az ismertetésére, kezdve az antikvitástól a középkori *florilegium*-gyűjteményeken át az excerpálás módszertani irodalmáig, mint például Erasmus *De duplici copia verborum ac rerum*

(*A szavak és a fogalmak bőségéről*) című traktátusa, azt azonban még meg kell említeni, hogy az idézetek itt, Galeotto Marzio kapcsán bemutatott felhasználási módjának eredetét megtalálhatjuk a retorikaelméleti művekben is.⁴² Aristotelés, Cicero és Quintilianus is azt ajánlották a szónokoknak, hogy az odaillő toposzokkal, bölcs mondásokkal támogassák meg érvelésüket, Quintilianust idézve: „A tekintélyt is bevonhatjuk kívülről ügyünk megtámogatására.”⁴³ Megítélésem szerint Galeotto egyébként tipikusan humanista idézéstechnikájának is többek között az a célja, hogy a tekintélynek tartott auktoroknak az adott téma szempontjából releváns verssorának vagy gondolatának idézésével az adott téma kifejtését, valamint az általa képviselt filozófiai, orvosi vagy asztrológiai meggyőződés bemutatását segítse, illetve bővítse. Úgy is mondhatnánk, hogy a *De doctrina* tudományos kontextusán belül az antik irodalmi idézetek is az orvosi szakszövegekkel egyenértékű hivatkozási alapot képeznek, s mint egy mai tanulmányhoz tartozó lábjegyzetek, legitimálják a szerző enciklopédikusságra törekvő, szintetizáló szövegalkotói eljárását. Az pedig, hogy ebben a 15. századi műben tulajdonképpen nem válik szét a tudományos szakirodalom és a szépirodalom fogalma, az jól példázza azt a preromantikus *litterae*-felfogást,⁴⁴ ami tökéletesen illeszkedett a kor filozófiai és tudományos gondolkodásmódjához és ismeretelméletéhez. A *De doctrina* ókori citátumainak igen nagy aránya a humanizmus, asztrológia és az orvostudomány egymáshoz közeledéséről is tanúskodik, ami jól tükrözi a művelődéstörténet 15. század végi helyzetét. Galeotto számára érzékelhetően fontos volt, hogy amikor csak lehetősége adódott, fitogtassa műveltségének ezt az oldalát is, továbbá minden bizonnyal ez felelt meg a kor igényeinek is.

Végezetül néhány példát hozok arra, hogy mely szerzőknél fordulnak elő az antik idézetek hasonló funkcióban. Ezek a művek műfajukat tekintve enciklopédiák, kommentárok, szótárak, ami erősíti azt a benyomásom, hogy bizonyos esetekben Galeotto is mintegy szócikk formájában szintetizálja az egyes orvosságokról vagy éppen növényekről tudható információkat. Ez a módszer tanúskodik a humanisták lexikográfiai jártasságáról is.

Jegyzetek

- 1 A szerző az elemzett mű kritikai kiadásán dolgozik.
- 2 Életéről és műveiről lásd részletesebben: Miggiano 1992a; Miggiano 1992b; Miggiano 1993a; Miggiano 1993b; Miggiano 1993c; Miggiano 2008.
- 3 Lásd erről bővebben: Békés 2014, 29–57. Galeotto forráskezelésének sajátosságairól lásd még Szörényi 1982.
- 4 Anselmi-Boldrini 1995–96.
- 5 Válogatott latin–olasz nyelvű kiadása: Marzio 1948.
- 6 Békés 2008; Békés 2009.
- 7 Válogatott latin–olasz nyelvű kiadása: Marzio 1949.
- 8 Lásd erről bővebben: Békés 2014, 61–95.
- 9 Jankovits 2002, 45–69.
- 10 A *planta* szó esetében Galeotto a szó ’növény’ jelentésére is gondolhatott, ami adódik a fekete hunyor említéséből, a görög név (Melampus) etimológiája ugyanakkor mintha csak a ’láb’ jelentésére utalna.
- 11 Verg. *Ecl.* 6, 48.
- 12 Iuv. *Sat.* 14, 284.
- 13 Verg. *Aen.* VI. 165.

Sevillai Szent Izidor, *Etymologiae* (Kr. u. 7. század), Lib. XIII. 4: *De caelo*. A Biblia idézése után Lucretius-interpretációját közli, idézet formájában.

Sextus Pompeius Festus, *De verborum significatione* (Kr. u. 2. század): a szómagyarázatok kapcsán történeti, vallási stb. ismeretek közlése, antik idézetekkel illusztrálva, melyik auktornál fordul elő még az adott szó.

Nonius Marcellus, *De compendiosa doctrina* (Kr. u. 4. század): nagy része szintén nyelvészeti kérdésekkel foglalkozik. (Galeotto is egy-egy szó magyarázata, etimológiája kapcsán idézi ezt a két utóbbi szerzőt, összeveti álláspontjukat, például a *nihil* szó etimológiájának és filozófiai jelentésrétegének fejtegetése kapcsán.⁴⁵)

Giovanni Tortelli, *De orthographia dictionum e Graecis tractarum* (Velence, 1471): nagyjából ABC-sorrendben tárgyalja a görög eredetű szavakat, auktor-szöveghelyek megadásával.

Niccolò Perotti, *Cornu copiae* (Velence, 1489): monumentális Martialis-kommentár, de valójában átmenet a kommentár, az értelmező szótár és a *miscellanea* műfaja között. Szinte minden szóhoz fűz valamilyen magyarázatot, és idézi az egyéb előfordulási helyeit más auktoroknál az adott szónak.

Közhely, hogy manapság az információs forradalom korát éljük, és számunkra már természetes, hogy egy téma feldolgozása vagy kritikai kiadás készítése során a források meghatározásához az internetet és a különböző adatbázisokat, digitalizált kiadásokat használjuk. Ez a forradalom azonban valamikor a humanistákkal kezdődött, köszönhetően többek között az újonnan felfedezett műveknek, a kánonváltásnak és a nyomda feltalálásának, valamint a papír elterjedésének. Tanulmányomban arra szerettem volna példát mutatni, hogyan viszonyultak a humanisták az antikvitástól megörökölt szövegemlékekhez, és milyen módon igyekeztek hasznosítani azt a tudás- és ismeretanyag-gazdagságot, amit számukra ezek a szövegek képviseltek, túl azon, hogy a klasszikus műveket önnön nyelvi és esztétikai, stílári értékei miatt tartották saját maguk által is elrendő mércének.

14 Iuv. *Sat.* 14, 199.

15 Ovid. *Met.* IX. 797.

16 Ovid. *Met.* III. 316–319.

17 *De coitu, et eius vocabulo suppresso ab antiquis.*

18 Lásd erről bővebben: Békés 2014, 123–125.

19 Békés 2014, 126–127.

20 Jankovits 2002, 17–20; Wilson-Okamura 2010.

21 Verg. *Ecl.* 2, 10–11.

22 Verg. *Georg.* I. 93.

23 Luc. *BC* IV. 52.

24 Verg. *Ecl.* 10. 68.

25 Verg. *Ecl.* 7. 41.

26 Sall. *Hist. Fr.* II. 12.

27 Cic. *ad Fam.* VII. 25.

28 Stat. *Theb.* VIII. 581.

29 Lakatos István fordítása.

30 A *risus sardonius* eredetéről és a kifejezés átvitt értelméről lásd Gradwohl–Németh 2017.

- 31 Grafton 1995. Lásd erről még id. Plinius *Naturalis Historiájá-*nak a recepciója kapcsán: Darab 2020, 15–44.
- 32 Oestreich 1982, 1–5.
- 33 Modern kiadása angol fordítással: Kallendorf 2002, 260–310. A guarinói módszer máig legalapvetőbb elemzését nyújtja: Sabbadini 1964; Huszti 1931, 14–31; Jankovits 2002. Ez a traktátus a Janus Pannonius-kutatás számára is nélkülözhetetlen forrás, utalok itt többek között Ritoókné Szalay Ágnes és Jankovits László publikációira.
- 34 Jankovits 2002, 21–29.
- 35 Sabbadini 1964, 54.
- 36 A reneszánsz korában inkább ezt a címet használták a *De bello civilivel* szemben. A *Pharsalia* változat a IX. könyv 985. sorá-
- ban szereplő *Pharsalia nostra* szókapcsolatra utal. Lásd erről: Wick 2004, 419–420; Nagyillés 2009, 327.
- 37 Kallendorf 2002, 286.
- 38 Blair 2010a; Moss 2014.
- 39 Kallendorf 2002, 286.
- 40 Kallendorf 2002, 294.
- 41 Plin. *Ep.* III. 5.
- 42 Lásd még: Blair 1992; Blair 2010b.
- 43 Quint. *Inst. or.* V. 11, 36. (Adamik Tamás fordítása.)
- 44 Erről a fogalomról lásd bővebben: Bene–Kecskeméti 2009; Kecskeméti 2015.
- 45 Marzio 1548, cap. XXIII. 217.

Bibliográfia

- Anselmi, G.M. – Boldrini, E. 1995–96. „Galeotto Marzio ed il *De homine* fra Umanesimo bolognese ed europeo”: *Quaderno degli Annali dell’Istituto Gramsci* 3, 3–83.
- Békés E. 2008. „Mátyás, a *rex factus*. A szellemes uralkodó ábrázolása Galeotto Marzio művében”: *Ókor* 4, 52–55.
- Békés E. 2009. „Galeotto Marzio and the Court of King Matthias Corvinus (*De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis regis Mathiae*)”: *Studi Umanistici Piceni* 29, 287–296.
- Békés E. 2014. *Asztrológia, orvoslás és fiziognómia Galeotto Marzio műveiben*. Budapest.
- Bene S. – Kecskeméti G. 2009. „Javaslatok egy új irodalomtörténet elvi alapvetéséhez és régi magyar irodalomtörténeti részek felépítéséhez”: *Helikon* 55/1–2, 201–225.
- Blair, A. 1992. „Humanist Methods in Natural Philosophy. The Commonplace Book”: *Journal of the History of Ideas* 53/4, 541–551.
- Blair, A. 2010a. „The Rise of Note-Taking in Early Modern Europe”: *Intellectual History Review* 20/3, 303–316.
- Blair, A. 2010b. *Too Much to Know. Managing Scholarly Information before the Modern Age*. New Haven – London.
- Darab Á. 2020. *A természet története. Plinius Természetrájának anekdotikus elbeszélés módja*. Budapest.
- Gradwohl E. – Németh Gy. 2017. „Egy halálos nevetés: a sardonikus mosoly”: *Kharón* 21/4, 24–31.
- Grafton, A. 1995. *New Worlds, Ancient Texts. The Power of Tradition and the Shock of Discovery*. Cambridge, MA – London.
- Huszti J. 1931. *Janus Pannonius*. Pécs.
- Jankovits L. 2002. *Accessus ad Janum. A műértelmezés hagyományai Janus Pannonius költészetében*. Budapest.
- Kallendorf, C. 2002. *Humanist Educational Treatises*. The I Tatti Renaissance Library 5. Cambridge, MA – London.
- Kecskeméti G. 2015. „A régiséget értelmező irodalomtörténeti gyakorlat reflektált és reflektálatlan szemléleti alapjairól”: *Irodalomtörténeti Közlemények* 119/5, 577–584.
- Marzio, G. 1548. *Galeotti Martii Narniensis Liber de doctrina promiscua*. Florentiae.
- Marzio, G. 1948. *Quel che i più non sanno*. Ed. Mario Frezza. Napoli.
- Marzio, G. 1949. *Varia dottrina*. Ed. Mario Frezza. Napoli.
- Miggiano, G. 1992a. „Galeotto Marzio da Narni. Profilo biobibliografico (I)”: *Il Bibliotecario* 32, 45–96.
- Miggiano, G. 1992b. „Galeotto Marzio da Narni. Profilo biobibliografico (II)”: *Il Bibliotecario* 33–34, 67–156.
- Miggiano, G. 1993a. „Galeotto Marzio da Narni. Profilo biobibliografico (III)”: *Il Bibliotecario* 35, 61–108.
- Miggiano, G. 1993b. „Galeotto Marzio da Narni. Profilo biobibliografico (IV)”: *Il Bibliotecario* 36–37, 83–191.
- Miggiano, G. 1993c. „Galeotto Marzio da Narni. Profilo biobibliografico (V)”: *Il Bibliotecario* 38, 27–122.
- Miggiano, G. 2008. „Galeotto Marzio”: M. Bray (szerk.): *Dizionario biografico degli Italiani*. Istituto della Enciclopedia Italiana, LXXI. Roma, 478–484.
- Moss, A. 2014. „Commonplace Books. Major Items in Print”: Ph. Ford – J. Bloemendal – Ch. E. Fantazzi (szerk.): *Brill’s Encyclopaedia of the Neo-Latin World*. Leiden, II. 948–953.
- Nagyillés J. 2009. „A szónok költő és az istenapparátus”: *Antik Tanulmányok* 53, 219–237.
- Oestreich, G. 1982. *Neostoicism and the Early Modern State*. Cambridge.
- Sabbadini, R. 1964. *La scuola e gli studi di Guarino Guarini Veronese: con 44 documenti*. Torino (reprint).
- Szörényi L. 1982. „Galeotto filozófiai értekezéseinek antik forrásai”: *Irodalomtörténeti Közlemények* 86/1, 46–52.
- Wick, C. 2004. *M. Annaeus Lucanus: Bellum civile, Liber IX. Kommentar*. München–Leipzig.
- Wilson-Okamura, D. S. 2010. *Virgil in the Renaissance*. Cambridge.